

ՀԱՅ - ԵՐՈՒՍԱԼՆԵՄ

Բ. — ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. — Երուսաղէմի պատմութեան աւարական տիրապետութեան շրջանը կը զբաւէ մօտաւորապէս չորսուկէս դարու ժամանակամիջոց — 636-1095 — այսինքն մինչև Ռաչակրաց դարաւորը:

Կարելի է ըսել՝ թէ արաբական տիրապետութիւնը Երուսաղէմի Հայոց համար բախտորոշ շրջան մ'եղաւ, և կարեւոր քանի մը տեսակէտով. —

Ա. — Երուսաղէմի Հայ Եկեղեցին ապաստեցաւ Բիւզանդական Եկեղեցւոյ բռնակալ ազդեցութենէն:

Բ. — Առանձին, հայկական պատրիարքութիւն հիմնեց:

Գ. — Հայերը՝ ըլլալով ոչ-բիւզանդացի՝ աւելի առանձնաշնորհումներ վայելեցին իսլամ խալիֆաներէն և զօրաւոր ու նախանձելի զինք մը զբաւեցրին Ս. Տեղեաց մէջ: Երուսաղէմի պատրիարքութեան առաջին աթոռակալը կը սկսի այս շրջանէն, Արաբահամ պատրիարքով. թէև աւանդական շրջանն է ասիկա, սակայն անկէ առաջ ո՛չ մէկ տեղեկութիւն կ'ընծանէ մեզի պատմութիւնը Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան մասին: Անշուշտ թէ Քաղկեդոնի ժողովէն (451) վերջ, երբ Քրիստոսի Եկեղեցին բաժնուեցաւ, և Հայերը հալածուեցան իբրեւ արաբականեր, Երուսաղէմի հայ վանականները անշատուեցան և ունեցան իրենց պէտք կամ եպիսկոպոսը. զժախտաբար պատմութիւնը կը զլնայ մեզի ո և է տուեալ այդ մասին:

Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան աւանդական ցանկը կը սկսի 633էն, Արա-

համ պատրիարքով, որ կ'իշխէ մինչև 669: Իրմէ մինչև Ռաչակրաց շրջանը միայն 12 պատրիարքներու կամ եպիսկոպոսներու առնունքը բերած է մեզի աւանդութիւնը, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Իրմէ զատ, իր յաջորդը՝ Գրիգոր եպս. Եդեսացի և Արսէն պատրիարք (1006-1038): Արսէնը միայն որոշապէս պատրիարք տիպոսը ունի. միւսները եպիսկոպոսներ էին կամ արքեպիսկոպոսներ, թէև պատրիարք ալ կոչուած են: Իսկ պատմական ցանկը կը սկսի Սարգիս պատրիարքով, (1281-1313):

Գիտենք թէ Երուսաղէմի եւ ամբողջ Քրիստոնեայ Եկեղեցւոյ առաջին եպիսկոպոսն է Տեառնեղբայր Յակոբոս Արզար առաքեալը, որմէ կը սկսին իրենց պատրիարքութիւնը՝ թէ՛ Յոյները և թէ՛ Հայերը. սակայն պէտք է զիտել թէ մինչև Քաղկեդոնի ժողովը Եկեղեցին մի էր, և Երուսաղէմի մէջ մէկ աթոռ կար, այսինքն Յակոբոս Տեառնեղբոր աթոռը, որ կը գտնուէր մեր Ս. Յակոբի մէջ. բայց աթոռակալը Յոյն էր, թէև օտար և հայ ծագումով պատրիարքներ ալ նստած են անոր վրայ:

2. — Է. դարը արաբական կայսրութեան ծագման շրջանն է. Իսլամականութիւնը իր հիմնադրին մահէն վերջ շուտով ծաւալեցաւ. անոր մահուան տօնն արդէն հասած էր մինչև Դամասկոսի ու Երուսաղէմի գուռները: Սակայն Մուհամմէտ ինքը անձամբ Երուսաղէմ եկած չէ. պատմական չէ ինչ որ Իսլամները կը հաւատան անոր համար, իբրև թէ եկած և գիշերով օգաչու գնացքով Երուսաղէմէն հեռացած ըլլայ:

Արաբներուն Երուսաղէմ գրաւելով՝ Ս. Քաղկեդոն անկէ յետոյ կը գտնայ կեդրոնն ու մայրաքաղաքը երեք մեծ կիթոսներու, որոնք դարերու ընթացքին իրարու ձեռքէ գայն խլելու ատեն աշուր նախ՝ Տիրներ գործած են, միլիոնաւոր անմեղներու տրեւը թափուած է այն հողին վրայ ուր Աստուծոյ Որդին խաղաղութեան և սիրոյ Աւետարանը քարոզած էր:

Բոլոր աշխարհակալները զինու զօրութեամբ և բռնութեամբ մտած են Ս. Քաղաքը, սկսեալ Տիտոսէն, բիւզանդական, պարսկական, արաբական, իբրեւայն բանակները, ու անկէջ վերջ սուրով տիրած

(*) Այս գրութիւնը երկրորդն է քառասունհինգ Զարբիւր. զոր Ս. Աթոռոյս ուսուցիչ վարդապետներէն չորս կատարեցին Հայ-Երուսաղէմի մասին, անցեալ տարի. ժառանգաւորացի խորհրդին մէջ: Առաջինը Խոսեցաւ Տ. Կիրեղ վրդ. Նիթ ռեննիալով Բիւզանդական շրջանը՝ երրորդը՝ Տ. Զօսէ վրդ. Նիթ ռեննիալով Իսլամկրաց շրջանը. չորրորդը՝ Տ. Սիրովթ վրդ. Նիթ ռեննիալով Թրքական շրջանը: Պիտի հրատարակուին այս ճանցեայներն այլ:

հն այս Ս. Քաղաքին, ուր Յիսուս միայն արմաւենիի և ձիթենիի ոստերով և ովսան նանիւրով մտաւ:

3. — Մուհամմէտ Արաբիոյ անապատարնակ ցեղերէն շատերուն օգնութեամբ և զէնքի ուժով տիրեց ամբողջ Արաբիոյ և Միջագետքի, և երբ իր զօրքերը մօտեցան Ասորիքի, երուսաղէմի հրեաները — որոնք հակառակ էին քրիստոնեաներուն և իրենք զիրենք ազգակից կը նկատէին իսմայէլի օրգիներուն — կը դիմեն Մուհամմէտի որ զայ Երուսաղէմը գրաւէ: Արաբները կուգան ու Յորդանանի կողմերը Յոյն կայսերական բանակին կը յաղթեն և սարափակ կը մատնեն Ս. Երկրները: Երուսաղէմի հաւատացեալները անոնց երկիւղէն Ս. Քալն ու եկեղեցական նուիրական ըսպասներն ու անօթները Կ. Պոլիս կը զրկեն: Հայոց Աբրահամ վարդապետն ալ իմաստութիւն կ'ունենայ, ըստ աւանդութեան, Հազարի օրդիրն երթալու մինչև Մեքքէ և իրեններուն հպատակութիւնը ներկայացնել անոր և ապահովութեան հրովարտակ մը խնդրել: Սերով ու պատուով կ'ընդունուի Մուհամմէտէն, որ ապահովագիր մը կուտայ անոր, իրմէ և իր 40 հետեւորդներէն հնազանդութեան ստորագրութիւն առնելով:

Զարմանալի է որ Մուհամմէտի հըրու վարտակին բուն պատճէնը մեղի կուտայ արաբ պատմիչ մը՝ Զէքրիտտին, իր Յաղբուքիւն Մուսաւղիքի պատմութեան մէջ, մինչ մեր դիւանատան թուղթերուն մէջ ուրիշ համառօտ գրուած մը կայ, ըստ Սաւաւանեանի, որու մէջ կը յիշուի արաբաւ Ս. Յակոբ: Զէքրիտտիի յառաջ բերած ապահովարկին մէջ կ'ըսուի. «Ես Մուհամմէտ Որդի Ապուլլահի, մարգարէ և առաքեալ Աստուծոյ, Աբրահամ պատրիարքին եւ Երուսաղէմ ու Դամասկոս եւ Արաբիոյ միւս սահմանները գտնուող հայոց եպիսկոպոսներուն ու վարդապետներուն և իրենց հպատակ ժողովուրդներուն, այսինքն երուսաղէմ բնակող եթովպացիներուն, շտրոնցի բոլոր իրենց վանքերը, եկեղեցիները, զպրոցները, կալուածներն ու արտերը . . . Մար Նագուպ (Ս. Յակոբ) Ս. Յարութեան Տաճարը, Զիթենիի վանքը (Ս. Հրիշտակապետ), Քրիստոսի բանտի վանքը (Ս. Փրը-

կիլ), Բեթղէհէմի եկեղեցին, Ս. Յովհաննէսի եւ Սամարիոյ մատուռները, Ս. Յարութեան հոտի աղօթարանները, ամբողջ Գողգոթին, վերնայարկով ու ներքնայարկով, Քրիստոսի Գերեզմանը, և բոլոր ուստատեղիները, լեռները, ձորերը, կալուածներն ու ստացուածքները . . . » (Սաւաւանեանց, էջ 261):

Արաբաւ, իթէ պատմական է այս հրովարտակը, զոր արաբ պատմիչը մէջ կը բերէ, եւ զոր կը յիշեն Օմարն ու Սաւահէտտին, որոնք անոր հիման վրայ տուած են նաեւ իրենց հրովարտակները, հայոց գիրքը շատ մեծ ու փառաւոր եղած է Երուսաղէմի ու ամբողջ Պաղեստինի մէջ, վասնզի բոլոր կարեւոր սրբավայրերը կը յիշուին այդ գիրքի մէջ, ինչ որ զժողովրդէն ըմբռնել Բիւզանդական շրջանին, թէ և վերջէն, Թրքական շրջանին հայերը ունէին գրեթէ այդ բարձր գիրքը, երբ Գողգոթան ալ իրենց ձեռքէն էր:

Աբրահամ վարդապետի Մէքքէ երթալու աւանդութիւնը բաւական կնճռոտ խնդիր մըն է: Դժբախտաբար մեր կարողութեան վեր է պրպտել արաբ աղբիւրները և Ս. Աթոռոյ դիւանական թուղթերը, բաղդատելով զանոնք իրարու հետ: Ինչ պարտաւոր, շատ անհրաժեշտ է ճշգրիտ պատմական տեղեկութիւններ քաղելու համար:

Աբրահամ վարդապետ 629ին կ'երթայ Մէքքէ. իսկ իբրեւ պատրիարք երուսաղէմի պատրիարքներու ցանկին սկիզբը կը գրուի 639ին: Կ'ըսուի թէ Օմար երուսաղէմը գերաւելէ վերջ, 610ին Ս. Յակոբայ Միաբանութեան պետ կամ պատրիարք Նշանակուած է զայն, մինչդեռ պիտի տեսնենք որ՝ երբ Օմար երուսաղէմը կը գրաւէ, պատրիարք կը յիշուի Դրեգոր եպիսկոպոս Եգեանցի, իր փոխանորդն ու յաջորդը՝ Պատմական ո՛չ մէկ վաւերական տուեալ ունինք այս մասին, միայն Արաբացի Զէքրիտտին պատմիչն է որ կը յիշէ անոր հրովարտակը: Իսկ ուրիշ արաբ պատմիչ մը, Շէյխ իւլ Համպալի, Մէքքէիցի Շէյխի մը նամբորդութեամբ մէջ կը յիշէ Աբրահամ եպիսկոպոսը, որուն ենթակայ կը գնէ Յուպպի հայոց վանքը:

4. — Երբ Մուհամմէտ կը մեռնի 632ին, իրեն կը յաջորդէ իր անիքը Ապուպլէքի, որ 2 տարիէն կը մեռնի, ու անոր կը յա-

ջորդէ Օմարի Որդի խաթթապին: Ան կը գըրաւէ Գամասկոսը և իր իշխանութեան կեդրոն կ'ընէ զայն, ու հոնկէ կ'արշաւէ դէպի Պաղեստին, կը գրաւէ Յոպպէ, Լիւզզա, և վերջապէս 636ին ալ Երուսաղէմ:

Երբ Օմարի սպարապետը, Ապու-Ռաֆէյիտ 4 մարտ կը պաշարէ Երուսաղէմը, և քրիստոնեաները կը տեսնեն որ պիտի յաղթուին՝ Սոփրոնիոս Յոյն և Գրիգոր Հայ պատրիարքները պարկապին վրայ ելլելով՝ կ'ուզեն խաղաղութեամբ յանձնել Ս. Քաղաքը, զոր Իսլամներն ալ կը յարգէին, և կ'ուզեն բանալիները Օմարին յանձնել, որ կուզայ եւ յանձն կ'առնէ խաղաղութեամբ տիրել Ս. Երուսղիմ: Օմար իր հրովարտակին մէջ կը յիշէ՝ «Գրիգոր պատրիարքը:

— Զանց կ'ընենք ինչ որ հայկական է Օմարի պատմութեան մէջ, թէ ի՞նչպէս կը մտնէ Երուսաղէմ, և աղօթելու տեղ կ'ուզէ Սոփրոնիոս պատրիարքէն, եւ վերջապէս Սողոմոնի Տաճարի տեղւոյն աղբերը կը մաքրէ եւ մղկիթ մը շինել կուտայ. մանրամասնութիւններ որոնք շատ հետաքրքրական են:

5. — Կը պատմուի թէ Օմար շատ արգարասէր ու զիտախիտ իշխան մըն էր, զոր կ'ապացուցանէ հեռեւեալ այգիի պատմութիւնը, որ հայու մը կը պատկանէր, ատոր համար կ'ուզէինք քանի մը բառով յառաջ բերել զայն: Երուսաղէմի ընդհանրապէս հայ մը այգի մը ունէր. Օմարի զինուորները ներս կը խուճապէն ցանկապատէին եւ որթատունկերը կը մերկայացնէ խաղողի ողկոյղներէն, այգեգործը Օմարին զանգաւտի կ'երթայ, ըսելով, «Ո՞վ հաւատացեալներու իշխան, չէ՞ որ ձեր Առաքեալը մեր Աբրահամ պատրիարքին ապահովագիր տուած է ի պաշտպանութիւն մեր եկեղեցիներուն և եւ ինչքերուն, ինչ՞ո՞ւ քու զինուորներդ իմ այգիս կողոպտեցին»: Օմար իր ուղտը նըստելով՝ տեղւոյն վրայ կ'երթայ և ստուգելէ վերջ, կը վճարէ ամբողջ խաղողին արժէքը:

Այս պատմութիւնը կը յիշէ նաեւ Օմարի հրովարտակը, թէ եւ քիչ մը տարբեր, ու կ'աւելցնէ. — Քրիստոնեաներուն ապատուութիւն կուտայ իրենց հաւատքը պաշտելու, անոնք որ հպատակած են իրեն, զոր օր. կ'ընէ, Հայոց աղքէն ու անոց պատրիարքը՝ Եգեկիէլի Որդի Գրիգոր Ուրֆացին, և

Մագուգակի (Եգիպտոսի Ղպտի Իշխանը) խնդրանքով այս աղքէն հետ հպատակութիւն յայտնեցին նաեւ Ղպտիները, Ասորիներն ու Հապէշները: (Կը տեսնուի որ ասոնք հինէն ի վեր Հայոց հետեւակները եղած են): Սոփրոնիոս եւ Երուսաղէմի բընալիներն ալ հաւանութիւն տուին այս բանին, որուն վրայ Օմար կանչեց Ս. Յակոբի Միաբաններն ու Երուսաղէմի բնակիչները որպէսզի իրենց տուրքերը վճարեն և աշխատին դուրս վճնտել յոյն լրտեսներն ու աւազակները:

Այսպէս կ'աւանդէ մեր պատրիարքարանի գիւնանատան օրինակը, մինչդեռ Զէքիտախի բնաւ չի յիշեր հայոց անունը հրովարտակին մէջ, այլ բոլոր քրիստոնեաներուն միասնաբար:

Օմար 636ին կուտայ իր հրովարտակը. գրեթէ նոյնութեամբ Մուհամմէտի հրովարտակին վրայ կաղապարուած է ան, կը յիշէ հայոց վանքերը մինչեւ Նապլուս (Սամառիա):

6. — Ս. Աթոռոյս գիւնանատան մէջ Ալլի անունով ալ հրովարտակ մը կայ, ուր կը յիշուի Աբրահամ պատրիարք և Իսա... հաւանաբար իր փոխանորդը, Գրիգոր Եգեանացի եպիսկոպոսը, ուր կ'ըսուի թէ հայեր 40 կրօնաւորներով Ալլիի գիմեցին, որ Մուհամմէտի մահէն վերջ խռովութեան ընթացքին իշխանութիւնը ձեռք առած էր, որուն կը գիմէ Աբրահամ պատրիարքը ապահովագիր մը ստանալու համար: Հաւանաբար սաիկա շքիթուած է Մուհամմէտի հրովարտակին հետ, քանի որ գրեթէ միևնոյն են բովանդակութիւնն ու պատմական պարագաները:

Գրիգոր Եգեանացի պատրիարքէն վերջ մթնութեան ըրողով ծածկուած է Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի Յոյն Եկեղեցւոյ պատմութիւնը, մինչեւ 1187 թուականը: Այս քանի որոշ է թէ պատրիարքները իսլամիստներէն կը հաստատուէին և անոր ենթակայ էին: Հայ Եկեղեցին թէև աղատեցաւ Բիւզանդական եկեղեցւոյ կրօնական սպեղեցութենէն, սակայն քաղաքական տեսակետով Իսլամ իսլամիստներուն ենթակայ եղաւ, և շատ անգամ հայաւանքներ կ'ըրցէ, և վանքերէն ոմանք կ'ործանեցան:

Քրիստոնեաներու վիճակը՝ Իսլամ տիրապետութեան տակ, սկիզբը լաւ էր, սակայն, վերջէն, իսլամականները չարագիտին Մուսամմէտի, Ալլիի եւ Օմարի գաշտագիրները, և բռնացան քրիստոնեաներու վրայ. կը նեղէին, կը նախատէին, եկեղեցիները կ'առարկէին ու կ'արգիլէին պաշտամունքներն ու արարողութիւնները։ Ձէին թող տար քրիստոնեաներուն սուր կրիւ, ձի հեծնել, նոյն իսկ կ'արգիլէին Արաբերէն խօսիլ, ժամանկ սուրճ էր անդիս, քանի որ նոյն լիզուով խօսած էր Մուսամմէտ։ Սաւկան ուխտաւորութիւնը կը չարունակուէր գէպի Ս. Երկիրը, դայն չէին արգիլեր, թէ և շատ կը նեղէին, ծանր տուրքեր կը պահանջէին, զորս կը վճարէին ունեւոր ուխտաւորները ու սիրով և արցունքով կ'այցեցելէին նուիրական սրբավայրերը իրենց հաւատքի ուխտը կատարելով։

7. — Օմարէն յետոյ կ'իշխեն Ալլի եւ Հասան իսլամականները, իսկ էրզ գարուն վերջերը խալիֆայութիւնը կ'անցնի Օմման տոհմին, որուն խալիֆաներէն Ապուլ-Մէլիք — որ անգլիոսթեմար իր իշխանութեան ասպնի տարին հայ իշխանները նախնիականի եկեղեցիին մէջ այրեց, ըստ Կ. Գրան՝ ձապեցիլ — Երուսաղէմի Օմարի Մզկիթը նորոգեց 681ին, եւ հոն ժառանգական իրաւունքով օտարապաշտաւորները կարգեց, արքունի գանձէն թոշակ կապելով անոնց. հրեաներէն 10 հոգի, որոնց պաշտօնն էր աւելածութիւն և կանթեղներու լուսաբարութիւն, իսկ հայերէն 10 հոգի, որոնք ջրանցքները պիտի մաքրէին ու նորոգէին։ Աբրահանց Հարստութեան իսլամականներէն Հարուն-էլ-Ռէշիտի իշխանութեան ատեն՝ Երուսաղէմի քրիստոնեաները քիչ մը հանգիստ չունէ կ'առնեն, Ը. գարուն վերջերը, երբ Կարուս թագաւորը անոր հետ դաշինք կը կնքէ ի նպաստ Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն։

Ըստ Գաղղիացի Միլչօ պատմադրին — որ իսլամական լիակատար պատմութիւնը գրած է — Յունաց Յիլիա պատրիարքը նախ միջ մը կը գրէ Արեւմուտք, որու մէջ կը նկարագրէ Երուսաղէմի վիճակը, ըսելով թէ ապառ եւք սրբավայրերը նորոգելու, ասկան նիւթական միջոցներ չունինք, ուստի օժանդակութիւն կը խնդրէ նուիրական Ս. Տեղերը վերանորոգելու համար։

պառակի, հերձուածներու կը բաժնուի, և անկուսի կը գիտէ։ Եզրագոյտի կուսակալներէն մին թագաւոր կը հռչակէ ինքզինքը և Երուսաղէմը կը գրաւէ 863ին, որմէ յետոյ ուրիշներ կը գրաւեն։

Ժ. գարուն յոյն կայսրերը կ'ուզեն գրաւել Ս. Երկիրը Մահմետականներու ձեռքէն, անոնցմէ հայապաշտ Նիկեոյի Փռկաս մինչ և Անտիոք կը գրաւէ, ինչ որ աւելի կը գրգռէ Սարակինսները, որոնք աւելաւելի կը նեղեն Ս. Քաղաքի քրիստոնեաները։ Երուսաղէմի Յունաց պատրիարքը Յովհաննէս Ջ. — որ Յունաց կայսրէ հետ գաղտնի հաղորդակցութեան մէջ էր, կը ղանուի խալիֆի վրայ կը հանուի, Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ (969ին) ու շատ մը եկեղեցիներ կ'այրեն։

Հայկազն Յ. Ջալիկի կայսրը, հայոց օգնութեամբ 972ին կը գրաւէ Ս. Երկիրը, ուրկէ վերադարձին ի Պալստ, իր մասնիչները քննիչն ձեռքով կը թռչնաւորուի ու կը մեռնի, ինչ որ առիթ կուտայ իսլամներուն վերստին գրաւելու Ս. Երկիրը, Փաթիմեաններու ձեռքով։

9. — Փաթիմեաններու իշխանութեան տակ քրիստոնեաները հանգիստ էին. անոնք մեղսութեամբ կը վարւէին Ս. Երկրի բնակիչներուն հետ և կ'աշխատէին սրկով տուրքերը գանձել։ Անոնցմէ Ալիք շատ բարեակցակամ էր, իր կինը քրիստոնիայ մըն էր, Մարիամ անուանով յոյն մը, որ իր երկու եղբայրները պատրիարք նշանակելու տուաւ, մին Աղեքսանդրիոյ կաթոլիկ, և միւսը՝ Որիստոս, Երուսաղէմի աթոռին։ Ս. Երկիրը կը վերաշինուէր, ուխտաւորները բազմաթիւ կուգային և իրենց առատաձեռն նուէրներով կը նորոգէին սրբավայրերը։

Սակայն Հաքիմ, Ալիլի ուրդին, երբ իշխանութեան գլուխ անցաւ՝ իր հորը մահէն վերջ, շատ անգութ գանդացու, չար չարեց քրիստոնեաները, նոյնիսկ մինչեւ Երուսաղէմ եկաւ եւ իր մօրեղբօր, Որիստոս պատրիարքի աջերը հանել տուաւ ու Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը կործանեց (1007ին), զոր յետոյ նորոգեց Յունաց կայսրը։

Կը պատմուի թէ Ինթղիէմի եկեղեցին չկրցան կործանել անհաւատները, վասնզի երբ անոր կը մօտենային, անկէ պայծառ լոյս մը զերնեք կ'զգեսներ։

ՍԻՈՆ ՎՐԴ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

(Շարունակելի)

8. — Ժ. գարուն իսլամականները կ'երկւ